

А. Є. Залужна

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії
Національного університету водного господарства
та природокористування

А. С. Герасименко

аспірант кафедри іноземних мов
Національного університету водного господарства
та природокористування

АНТРОПОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПОШУКІВ Г. ЧЕЛПАНОВА: ПРОБЛЕМНІСТЬ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ

У статті розкрито антропологічне підґрунтя педагогічних пошуків професійної академічної філософії України кінця XIX – початку XX ст. На основі дослідження праць Г. Челпанова здійснено переосмислення ролі експериментальної педагогіки крізь призму експлікації феномена душі як органічної цілісності душевного життя людини та неможливості її експериментального підтвердження.

Висвітлено особливість становлення психологічно-педагогічного дискурсу в проблемному полі критичного аналізу Г. Челпановим матеріалістичних тенденцій тогочасної гуманітарної науки й заперечення поглядів щодо виведення ідеальних процесів із матеріального. Показано, що вітчизняний учений виступає проти надмірного захоплення експериментальною психологією та безпосереднього застосування методів експериментальної психології в педагогічній практиці.

Відстежено, що погляди Г. Челпанова пронизані особистісно-світоглядною векторністю, оскільки царинною наукових студій ученого постає людина як носій розуму, моральності та свободи. Саме тому філософсько-педагогічна спадщина мислителя постає продовженням вітчизняної педагогічної традиції, побудованій на гуманістичних ідеях формування духовно-моральнісної особистості.

Доведено, що посилення у педагогічно-психологічних та філософських студіях інтересу до проблеми душі зумовлює нові варіанти взаємодії педагогіки, філософії та психології й апеляції до багатотомового релігійно-морального досвіду. Обґрунтовано, що ідеї Г. Челпанова мали значний вплив на духовно-моральні орієнтири становлення академічної філософської думки України та виявилися співзвучними методологічній переорієнтації світової гуманітаристики XX ст., тому саме у плані тематизації онтологічних, психологічних та антропологічних питань сприяли становленню професійної педагогіки, філософії та психології. А проблематизовані Г. Челпановим питання антропологічних засад педагогічного знання та особливостей його співвідношення з філософськими та психологічними підходами потребує подальших наукових розвідок.

Ключові слова: людина, особистість, антропологія, експериментальна педагогіка, душа, духовність, психіка, філософія, психологія.

Постановка проблеми. Інтеграція України у світову спільноту, системне переосмислення всіх сфер соціального життя та реформування освітньої галузі актуалізує потребу різностороннього підходу до вивчення людського чинника і його ролі в соціокультурному бутті. Адже проблема становлення духовно-моральнісної особистості є надзвичайно актуальною та невичерпною, оскільки пов'язана з сенсом людського буття та такими явищами, як життя, вибір, свобода, відповідальність, душа, потребуючи нової філософсько-педагогічної рефлексії з питань виховання і навчання. Окреслені трансформаційні зрушення антропологічної переорієнтації гуманітарного знання здійснюються з метою подолання поглядів на людину як об'єкта різноманітних маніпуляцій, зумовлю-

ючи надання навчально-виховній діяльності особистісних смислів крізь призму повернення педагогічній традиції філософсько-антропологічного спрямування.

Зважаючи на те, що виняткового значення у сучасній науковій думці набуває проблема відтворення адекватного змісту культурної спадщини, то неабиякий дослідницький інтерес викликають педагогічні пошуки духовно-моральної та філософсько-антропологічної орієнтації представників професійної академічної філософії України кінця XIX – початку XX. У цій площині заслуговує на особливу увагу постать надзвичайно талановитого вченого, педагога, філософа, психолога, логіка, етика Г. Челпанова. Наукова та організаційна діяльність цього мислителя кардинально визна-

чила особливості становлення педагогічної науки у контексті тісного взаємозв'язку з філософським ученням, здійснила вагомий вклад у генезу експериментальної педагогіки з окресленням проблемності її абсолютизації, значною мірою зумовила шляхи розвитку сучасної гуманітаристики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У цьому контексті на особливу увагу заслуговують спогади таких учнів Г. Челпанова, як П. Блонський, Г. Гордон, В. Зеньковський, О. Лосєв та ін., оприлюднені листи вченого до Г. Шпета. Вагомий внесок у дослідженні спадщини Г. Челпанова здійснюють відновлені з 90-х років «Челпанівські читання», круглі столи, семінари, які об'єднують філософів, психологів, педагогів (Г. Аляєв, Б. Братусь, В. Давидов, В. Зінченко, Н. Мозгова, Т. Суходуб та ін.), акцентуючи увагу на апеляції вітчизняного вченого до проблем душі та духовності.

Із сучасних дисертаційних розвідок, присвячених експлікації наукової діяльності вітчизняного вченого, варто наголосити на історико-психологічних С. Богданчикова (психологія у проблемному полі марксистських теорій) та історико-філософських дослідженнях І. Гладкова (гносеологічні погляди у контексті взаємозв'язку філософії та психології).

Варто зазначити також на організованих у 2017 році у Києві Міжнародних Челпанівських психолого-педагогічних читаннях, проведених у рамках Міжнародного фестивалю «Світ психології: освіта, наука, інновації». Саме в окресленій тематичній площині педагогічні аспекти наукової спадщини Г. Челпанова розглядалися з позиції педагогіки майбутнього, зорієнтованої на формування довершеної особистості (І. Бех, Т. Гальцева, В. Сергєєва, Т. Зелінська, В. Хренова та ін.).

Мета статті. У запропонованій статті поставимо завдання розкрити особливість філософсько-антропологічного дискурсу вітчизняної педагогіки кінця XIX – початку XX ст. крізь призму експериментальної педагогіки Г. Челпанова. Так, на основі праць українського вченого спробуємо здійснити експлікацію душі як органічної цілісності душевного життя людини в єдності мисленневих, почуттєвих та вольових актів, що унеможлиблює тотальне застосування методів експериментальної психології в педагогічній практиці. Водночас проаналізуємо особливість становлення сутнісного розуміння феномена душі та особливостей психологічного становлення дитини у проблемному полі критичного переосмислення матеріалістичних тенденцій у філософії, психології та педагогіки.

Виклад основного матеріалу. Зауважимо, що одним із головних шляхів розвитку освітньої системи є проблема осмислення та аналізу теоретичних та практичних здобутків минулого, де історичні, науково-педагогічні та філософські знання будуть частиною самопізнання людства та

особистості зокрема. Це питання набуває широкого обговорення наприкінці XIX – початку XX ст. Саме у цей період основні напрями розвитку педагогічної науки були сфокусовані на пізнанні людини й питання щодо виявлення закономірностей впливу на особистість задля вирішення виховних та навчальних проблем. Так, для перевірки результативності шкільного навчального процесу та дослідження природи дитини педагоги та психологи стали активно використовувати метод експерименту, що призводить до виникнення «експериментальної педагогіки». Властиво, що на початку XX століття, особливо після організації лабораторії експериментальної педагогічної психології А. Нечаєвим у Петербурзі, на експериментальну психологію стали покладати надзвичайно великі надії. Водночас здійснюються спроби перенесення педагогіки у статус точних наук шляхом використання статистичних даних, які отримувались у результаті проведених експериментів та спеціальних спостережень за фактом розвитку дітей. Виникає тенденція визнавати науковою лише експериментальну психологію, поширюючи ці ідеї і на педагогічну сферу знання.

Саме Г. Челпанов і його прихильники виступили проти надмірного захоплення експериментальною психологією, особливо того, що стосується безпосереднього застосування методів експериментальної психології в педагогічній практиці. Вітчизняний учений указує на наукову неспроможність такого підходу і практичну небезпеку. Так, у праці «Психологія і школа» справедливо зазначається: «Уявна легкість такого важливого в практичному відношенні питання, як питання про діагноз особистості приверне до дослідження дуже багатьох недосвідчених експериментаторів, які будуть ставити експерименти над дітьми. Ці недосвідчені експериментатори можуть фанатично повірити в непорушну істинну отриманих цифр і також фанатично будуть намагатися провадити в життя висновки, побудовані на помилково витлумачених даних. У питання виховання буде введений елемент, вельми сумнівний. Я ні на одну мить не сумніватимусь стверджуючи, що гірше відіб'ється на дітях: цілковита необізнаність педагогів із психологією або ж помилкове застосування наукових методів. Я з великим занепокоєнням дивлюся на спробу деяких психологів давати ці методи в руки вчителів» [6, с. 125].

Варто наголосити, що творчі пошуки мислителя формуються на вістрі протистояння двох протилежних світорозумінь та наукових позицій того часу: революційних ідей, які в контексті поглядів К. Маркса та Ф. Енгельса формують положення історичного та філософського матеріалізму (В. Ленін, Г. Плеханов, О. Богданов, І. Сєченов), та релігійно-філософського руху (діяльність Київського та Московського релігійно-філософських товариств).

Як послідовник трансцендентальних основ критичної філософії І. Канта, Г. Челпанов негативно сприймав матеріалістичні тенденції у філософському дискурсі, вважаючи їх зверненими до людей, які є філософсько невідготовленими та посередніми. Особливої критики з боку вченого дістали ідеї щодо породження матерією свідомості та редукуванням зведення багатогранності психічних явищ до умовних рефлексів, що і доводила експериментальна педагогіка. У праці «Введення у філософію» Г. Челпанов зазначає: «Із двох безпосередньо даних родів явищ: матеріальних та психічних, психічні володіють більш очевидною реальністю. Те, що ми називаємо матеріальним, ... є наше уявлення. Наші уявлення, думки, почуття і бажання дані нам безпосередньо, ми сприймаємо їх так, як вони є, між тим, як так названі матеріальні речі даються нам тільки як уявлення» [7, с. 126]. На думку вітчизняного вченого, свідомість не може бути ні рухом матерії, ні її властивістю, а тим більше функцією мозку. Він обґрунтовує принципову відмінність фізичного та психічного, різних як за своєю природою, так і за методом пізнання. Відстоюється думка про наукову неаргументованість пояснення мислення як властивості мозку, а тому ототожнення матеріального та духовного є неправомірним, оскільки фізичні явища не спроможні породити психічні. Аж ніяк не викликає здивування те, що його ім'я в межах діаматівського мислення радянської держави згадувалося негативно і розглядалося в контексті противника матеріалізму та марксизму.

Г. Челпанов аж ніяк не був противником експериментальної психології. Будучи добре обізнаним із методами досліджень зарубіжних учених, він, як педагог, сам знайомив вітчизняних дослідників з експериментальними результатами, отриманими в інститутах Німеччини. Мається на увазі дослідження процесів мислення Вюрцбургської школи, яка поклала початок експериментальному вивченню вищих психічних функцій – мислення та волі. На думку вітчизняного вченого, саме в цьому напрямі експериментальна психологія знаходить для себе сильне підкріплення. «Слід відрізнити індивідуальні психологічні дослідження, – стверджує вчений, – від психології, що призводить у систему ці уривчасті знання... Це і є психологія теоретична, загальна або філософська. Вона досліджує основні закони духу» [6, с. 81].

Учений переконливо доводить, що вивчення психології не може зводитись тільки до простого опису та класифікації психічних явищ, а потребує гносеологічного аналізу основних понять психічних процесів та оперування філософськими категоріями «субстанція», «причина», «взаємодія», «відмінність», позаяк «навіть «чистий досвід потребує філософської рефлексії, тому він називається чистим» [5, с. 78]. Тобто для того, щоб

вийти за межі безпосереднього досвіду, необхідно використовувати гносеологічно оброблені поняття, які належать до компетенції філософії. Називаючи філософію наукою про дух і редукуючи її основне питання до визначення ролі духу у світовому розвитку, Г. Челпанов слушно зауважує, що як «фізика, хімія і механіка, необхідні для вивчення основних властивостей матерії, так і психологія сприяє виявленню основних властивостей духу» [5, с. 79].

Властиво, що проблема особистості надзвичайно цікавить Г. Челпанова, яка розглядається ним в аспекті співвідношення психічного та фізичного у праці «Душа та мозок». Мислитель вважає, що завдяки зусиллям волі здійснюється усвідомлення людиною свого внутрішнього світу й підпорядкування тіла моєму «Я». Саме таке уявлення цілісного «Я» в синтезуванні уявлень про внутрішній світ та власного тіла і постає в розумінні вітчизняного філософа особистістю [4]. Вітчизняний філософ показує, що особистість у жодному разі не може бути простим поєднанням окремих явищ і станів психіки, оскільки вони забезпечуються існуванням цілісності душевного життя, яка і є основою особистості.

Г. Челпанов у площині взаємодії метафізики та гносеології з психологією обґрунтував наукову неспроможність «психології без душі» та «психології без допущення гіпотези душі» [5, с. 73], постулюючи необхідність активного начала. Адже людина, осмислюючи думки, почуття, бажання, уявляє щось те, яке «мислить», «почуває», «має бажання», яке у філософській традиції називається суб'єктом, «Я», «душею. У цьому контексті душа мислиться як середовище, в якому перебувають душевні явища і тлумачиться вченим як «певна єдність, у якій перебувають уявлення, яка містить в собі уявлення, яка комбінує та пов'язує» [5, с. 76]. Учений вважає, що саме душа є носієм душевних явищ, які постають виявленнями душі, а тому психологія і має займатись дослідженням природи та властивостей душі.

Саме на основі співвідношення матеріальних та духовних начал у людині обґрунтовується інтегральний принцип єдності душі та особистісної тотожності. Водночас Г. Челпанов пояснює положення про тотожність особистості, яку в жодному разі не можна розуміти в абсолютному сенсі. У різні моменти життя є різні психічні процеси, емоційні стани (плинні та змінні). Тотожність особистісного «Я» у площині безперервності багатоманітних уявлень, духовних станів, які «змінюють один одного і для різних моментів життя є різними, проте завдяки «цій безперервності і встановлюється тотожність нашого «Я». Має бути те, що утримує цю безперервність, уміщує в себе. [4, с. 307]. Саме наше «Я» є постійним у швидкоплинності душевних явищ і за умов усього розмаїття та змінності пси-

хічного життя залишається тотожним самому собі. Фундаментальним проявом окресленого принципу є почуття відповідальності за свої вчинки, здійснені нею протягом життя.

Висновки і пропозиції. Таким чином, усе вищесказане засвідчує сучасну затребуваність філософсько-педагогічних пошуків Г. Челпанова. Досі лишається надзвичайно вагомою позиція науковця щодо суперечливості експериментальної педагогіки, її неточності та неефективності у ситуації ігнорування феноменом душі, що виходить за межі експериментального підтвердження. Водночас ідеї Г. Челпанова мали значний вплив на духовно-моральні орієнтири становлення академічної філософської думки України та виявилися співзвучними методологічній переорієнтації світової гуманітаристики ХХ ст., тому саме у плані тематизації онтологічних, психологічних та антропологічних питань сприяли становленню професійної педагогіки, філософії та психології. А проблематизовані Г. Челпановим питання антропологічних засад педагогічного знання та особливостей його співвідношення з філософськими та психологічними підходами потребує подальших наукових розвідок.

Список використаної літератури:

1. Гурьева О.С. Природа «души» и возможности ее познания (на примере работы Г. И. Челпанова) // Мозг и душа». Зб. докладів по матеріалам міжнародної конференції 20–21 квітня 2012 р. Маріуполь: ДВНЗ «Приазов», держ. техн. ун-та, 2012. С. 208–211.
2. Зеньковский В.В. История русской философии. Харьков: Фолио; Москва: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. 896 с.
3. Челпанов Г.И. Задачи современной психологии. Вопросы философии и психологии. 1909. Кн. 99 (IV). С. 305.
4. Челпанов Г. Мозг и душа. Критика материализма и очерк современных учений о душе. 5-е изд. Москва, 1912. 319 с.
5. Челпанов Г.И. Об отношении психологии к философии. Сборник статей. (Психология и школа). Москва, 1912. С. 71–83.
6. Челпанов Г.И. Психология и школа (сборник статей). Москва: Типолитограф. т-ва И. Н. Кушнерев и К, 1912. 207 с.
7. Челпанов Г.И. Сочинения: в 4 т. / ред. Мозговая Н.Г., Волков А.Г., авт. вступ. ст. Манжура В.И. Киев: НПУ; Мелитополь: МГПУ им. Б. Хмельницкого, 2014. (Серия «Антология украинской мысли»). ISBN 978-966-197-245-1 (полное издание) Т. 1.: Введение в философию. 2014. 405 с. ISBN 978-966-197-246-8 (том 1)
8. Франк С. Душа человека. Предмет знания. Душа человека. Минск: Харвест, Москва: АСТ, 2000. С. 633–690.

Zaluzhna A., Herasymenko A. Anthropological bases of philosophical and pedagogical searches of H. Chelpanov: problem of experimental pedagogy

The article reveals the anthropological premises of pedagogical searches of Ukrainian professional academic philosophy at the end of XIX – at the beginning of XX century. Based on the research of H. Chelpanov's works, we have redefined the experimental pedagogy's role through the prism of the explication of the soul phenomenon as organic integrity of the human soul life and the impossibility of its experimental verification.

The peculiarities of the psychological and pedagogical discourse formation in the problematic field of H. Chelpanov's critical analysis of the contemporary humanitarian science and the denial of views on the derivation of ideal processes from the material phenomena is highlighted. The article also shows that the national scholar is against the excessive enthusiasm in studying experimental psychology and the direct application of its methods in pedagogical practice.

It is observed that H. Chelpanov's views rest on the personality-worldview vector, for the focus of the researcher's scientific studies is a human as a creature of reason, morality, and freedom. That is why his philosophic and pedagogical legacy serves as a continuation of the national pedagogical tradition, built on the humanistic ideas of the spiritual and moral personality formation.

It has been proved that the increase of interest in the problem of the soul in the pedagogical and philosophical studies leads to the emergence of new variants of interaction between pedagogy, philosophy, psychology, and the appeal to the centuries-old religious and moral experiences. It was substantiated that the ideas of H. Chelpanov had a significant influence on the spiritual and moral orientations of the Ukrainian academic philosophical thought formation and proved to be concordant with the methodological reorientation of the world humanitarianism in the twentieth century; his thematic analysis of ontological, psychological and anthropological issues also contributed to the formation of professional pedagogy, philosophy, and psychology. However, H. Chelpanov's question of anthropological foundations of pedagogical knowledge and the peculiarities of its relationship with philosophical and psychological approaches requires further scientific investigation.

Key words: person, personality, anthropology, experimental pedagogy, soul, spirituality, psyche, philosophy, psychology.